



# Всесвітня історія та міжнародні відносини

УДК 931/939(37)

М. М. Сайко

## **КРЕДИТ У СХІДНИХ ПРОВІНЦІЯХ РИМУ В ЕПОХУ ПІЗНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ І РАННЬОЇ ІМПЕРІЇ (II ст. до н.е. – початок III ст. н.е.)**

*У статті розглянуті характерні риси кредитної діяльності у східних провінціях Рима в епоху пізньої республіки і ранньої імперії. Простежено діяльність основних суб'єктів кредитних відносин. Визначено, що в епоху республіки у кредитних угодах суттєву роль відігравала спекулятивна складова, яка проявлялася у необґрунтованому завищенні позичкового відсотку. Прослідковано еволюцію кредитних відносин і основні зміни в кредиті в часи принципату.*

**Ключові слова:** кредит, Рим, республіка, принципат, східні провінції.

У II-I століттях до н.е. внаслідок широкомасштабних завоювань Рим перетворився з невеликого міста-держави у величезну країну, яка займала значну територію в Європі, Азії і Північній Африці. У складі держави опинилися такі мегаполіси як Олександрія, Антиохія, Ефес, Апамея, Пергам, Мілет, Сарди, не кажучи вже про саме місто Рим, населення якого в епоху принципату перевищувало 1 млн. жителів. Високий рівень урбанізації, а також необхідність економічної інтеграції окремих провінцій у господарство держави, привели до бурхливого розвитку товарно-грошових відносин, які й панували в соціально-економічному житті Римської держави в епоху пізньої республіки і ранньої імперії. Природно, що розвинутим формам ринкових відносин, відповідали і розвинуті форми кредиту. Кредитні відносини в цей період охопили не лише основні галузі народного господарства, але й стали необхідним атрибутом повсякденного життя римлян.

Тож не дивно, що на вивчення кредиту в Римській державі спрямували свої зусилля немало дослідників, котрі опублікували десятки монографій і статей, перерахувати які в рамках нашого невеликого дослідження неможливо. До того ж, переважна більшість згаданих робіт були присвячені аналізу кредитних відносин у самому Місті, або в державі загалом, а відомості про кредит у східних провінціях невпорядковані, бо автори й не ставили перед собою такого завдання. З таких публікацій у нашій статті використана капітальна праця Густава Білетера «Історія позичкової ставки в греко-римському світі до Юстиніана» [1], а також солідне дослідження Жана Андре про банківську справу в Давньому Римі [2].

Що стосується римських провінцій взагалі і східних зокрема, то тут ми знаходимо лише праці, в яких містяться загальні відомості про соціально-економічні відносини в провінціях, або дослідження, в яких розкриваються окремі аспекти означеної теми. До першого типу робіт віднесемо п'ятий том знаменитої праці Т. Моммзена, в якій маститий вчений охарактеризував римські провінції в часи ранньої імперії [3] і монографію А. Рановича, де описані східні провінції [4]. Другий тип досліджень представлений книгою Гастона Буасьє, де відомості про кредит представлені в зв'язку з подіями з життя М. Т. Цицерона [5], розвідкою А. Кулікова, в якій міститься інформація про лихварські операції римських ділків у східних провінціях у часи пізньої республіки [6], а також роботою Отто Гіршфельда про діяльність управлінського апарату (і в тому числі податкових управлінь) [7], що важливо для аналізу кредитної діяльності відкупників. Проте жоден із згаданих авторів не ставив собі за мету послідовне вивчення кредитних відносин у східних провінціях Риму.

Аналіз історіографії окреслює основне завдання нашої роботи: розглянути фрагментарні згадки про кредит, що містяться в публікаціях і в античних джерелах, впорядкувати їх і спробувати змалювати цілісну картину еволюції кредитних відносин у східних провінціях Риму в період пізньої республіки і ранньої імперії.

Серед найважливіших джерел епохи пізньої республіки відзначимо комедії Плавта, листування і промови Цицерона, історичне дослідження Аппіана та життєписи Плутарха. Джерела періоду ранньої імперії більш різноманітні. Крім життєписів Светонія і «Анналів» Тацита, значний масив інформації несуть також римські написи. Фрагменти, чи повний виклад цих написів вмістили вищезгадані Г. Білетер [1] та О. Гіршфельд [7], а також Людвіг Міттейс у своєму збірнику давньогрецьких грамот [8]. Важливі написи

наведені також у публікації Юлії Заблоцької [9]. Давньогрецькі тексти вивчалися у російському та німецькому перекладах. Латинські тексти взяті на сайті «Латинська бібліотека» [10].

Під східними провінціями Риму ми розуміємо провінції, створені на території завойованих Римом елліністичних держав, що виникли після розпаду імперії Олександра Македонського. В епоху республіки це були: Македонія (146 р. до н. е.), Азія (133 р. до н. е.), Віфінія-Понт, Сирія, Кілікія (64 р. до н. е.), та Єгипет (30 р. до н. е.) В орбіті впливу Риму в часи пізньої республіки було також декілька формально незалежних держав, уламків імперії Олександра Македонського, які були реорганізовані в провінції вже в імператорську епоху. Серед таких держав назвемо Галатію, яка стала провінцією у 25 році до н. е. і Каппадокію (провінція з 17 року).

В республіканську епоху, як відомо, провінції розглядалися як помістя римського народу (*praedia populi Romani*) і об'єкт необмеженої експлуатації. Ця експлуатація здійснювалася, зокрема, й через кредитно-лихварську діяльність римлян. Можливість такого визискування визначалася декількома обставинами. У римській республіці у 88 р. до н. е. був прийнятий офіційний максимум відсоткової ставки – так звана, «сота» («*centesima*»), тобто, 1% на місяць, або 12% річних. Ця норма була підтверджена рішенням сенату 51 р. до н. е. [1, с. 169]. Слід зауважити, що у самому Римі можна було взяти позику й під менший відсоток. Зокрема з листів Цицерона брату Квінту (*Cic. ad Q. fr., II, 14, 4*) і Титу Помпонію Аттіку (*Cic. ad Att., IV, 15, 7*), відомо, що влітку 54 р. процентна ставка складала 4% (*usurae trientes*) і лише у зв'язку з наближенням виборів зросла до 8% (*usurae beses*) («*faenus ex triente Idibus Quintilibus factum erat bessibus*») (*Cic. ad Att. IV, 15, 7*).

У східних провінціях же, внаслідок відтоку капіталів, процентна ставка була значно вищою, ніж у Римі і досягала 48% (*quaternae centesimae*) річних [1, с. 92; 93]. До того ж, відповідно до закону Габінія, прийнятого у 67 р. до н. е., провінціалам було заборонено брати гроші в самому Римі (*Cic. ad Att. VI, 2, 7*). Зрозуміло, що такий стан кредитного ринку сприяв отриманню римськими громадянами надприбутків за рахунок провінціалів. Про ці грошові спекуляції згадав Светоній, зауваживши в біографії Августа, що принципс засудив тих осіб, які «позичали гроші під малий відсоток і надавали їх у кредит під великий» (*Suet. Aug., 39*). Ці слова сказані в імператорську епоху, коли можливості для такого роду заробітків все більше і більше обмежувалися, а в часи пізньої республіки подібні лихварські операції були серйозним суспільним явищем.

Кредитною діяльністю займалися представники майже всіх категорій населення: вищі посадові особи держави, які відносилися до стану сенаторів (*ordo senatorius*), римські вершники (*ordo equester*), а також самі провінціали, які займалися міняльною справою.

Серед представників сенаторської верхівки згадаємо Гнея Помпея і Марка Юнія Брута. З листа Цицерона Аттіку від 24 лютого 50 р. до н. е. довідуємося про позику Помпея Великому царю Каппадокії Аріобарзану III (52 – 42 роки до н. е.). За свідченням Цицерона, Аріобарзан сплачував Помпею за отриману позику 33 аттичних таланти кожних 30 днів (тобто 400 талантів річно), («*tricesimo quoque die talenta Attica XXXIII et hoc ex tributis*») (*Cic. ad Att. VI, 1, 3*). Іншим великим кредитором Аріобарзана був Марк Юній Брут, який отримував з Каппадокії 100 талантів річно як відсоток за позику (*Cic. ad Att. VI, 3, 5*). З переписки Цицерона відомо і про іншу позику Брута, яку він надав у 56 р. до н. е. жителям міста Саламін на Кіпрі під 48% річних. Коли саламінці затримали виплату відсотків, довірені Брута Скапцій і Матіній домоглися того, щоб тодішній проконсул Кілікії Аппій Клавдій Пульхр надав їм загіг кавалерії для вибивання боргу. Скапцій, до того ж, отримав посаду військового префекта [11, с. 315]. Справа тягнулася декілька років, аж поки Аппія у 51 р. до н. е. на посаді проконсула замінив Марк Тулій Цицерон, який мав репутацію борця з корупціонерами. Цицерон негайно усунув Скапцій з посади префекта (*Cic. ad Att. V, 21, 10*) і розпорядився відізвати кавалерійський загіг (*Cic. ad Att. VI, 3, 5*).

Важливим гравцем на провінціальному кредитному ринку були відкупники податків, які об'єднувалися у компанії (*societates vectigalium publicorum*). Для компанії, яка допускалася до збору податків у якійсь з провінцій, визначались умови збирання і сума, яку вона повинна була внести в ерарій у якості завдатку. Виплативши завдаток, члени компанії приступали до збирання податків, намагаючись отримати кошти, які б суттєво перевищували зобов'язання перед державою. Пайщиками компанії могли бути лише римські громадяни, причому власники великих паїв (*partes*) були, переважно вершниками [12, с. 298-300]. У розпорядженні компаній перебували значні грошові кошти, які відкупники пускали в обіг, надаючи позики під значні відсотки, як приватним особам, так і цілим полісам (*Cic. de imp. Gn. Pomp. 7, 18*). У якості застави міста надавали відкупникам театри, гімнасії та іншу громадську власність (*App. Mithr., 63*). Так само, як і у випадку з жителями Саламіна, при вибиванні боргів широко застосовувалася військова сила. Зокрема, Плутарх в життєписі Лукулла так описував дії публіканів у провінції Азія: «відкупники податків і лихварі грабували і поневолювали країну: приватних осіб вони примушували продавати своїх дітей, а міста – храмові приношення, картини й кумирів. Усіх боржників очікував один кінець – рабство...» (*Plut. Lucull., 20*). Така поведінка відкупників, представників адміністрації і військових виросла в серйозну небезпеку для цілісності держави. Коли під час третьої Мітрідатової війни (74-63 роки до н. е.) Мітрідат VI вступив у межі римських провінцій, малоазійські міста підтримали його, бо, як вказував Плутарх, «те, що вона (Мала Азія – авт.) терпіла від римських лихварів і збирачів податків, переносити було неможливо» (*Plut. Lucull., 7*). Командуючий римською армією у цій війні Луцій Лукулл спробував навести порядок в провінції. Він заборонив стягувати відсоток більший за центезиму, обмежив суму відсотків розмірами самої позики, а також надав право кредиторам лише на четверту частину майна позичальника» (*Plut. Lucull., 20*). Ці заходи, якщо вірити Плутарху, значно оздоровили становище в провінціях, дозволили боржникам розрахуватися з кредиторами і зберегти свої маєтки (*Plut. Lucull., 20*).

Частина вершників займалися кредитною справою індивідуально. В джерелах їх називали процентщиками (*feneratores*), але, оскільки, так само називали й міняйл-трапезитів (про них див. нижче), в науковій літературі за цими вершниками закріпився сучасний термін «банкіри» [2, с. 30-50; 5, с. 112]. Серед таких банкірів відзначимо друга Цицерона Тита Помпонія Аттика, який проживав у Афінах і надавав позики самому місту Афіни (*Nepot. Att. 2, 4*), епірському місту Сікіон (*Cic. ad Att. I, 13, 1; I, 19, 9*) та іншим еллінським містам. Серед відомих науці банкірів, варто згадати іншого знайомого Цицерона, Луція Егнація, який надавав позики містам у провінції Азія (*Cic. ad fam. XIII, 45*), банкіра з міста Пuteоли Марка Клувія, який кредитував карійські міста (*Cic. ad fam. XIII, 56, 2*), друга і фінансового агента Тита Аттика, Марка Ленія, який представляв інтереси Аттика в Кілікії (*Cic. ad Att. V, 21, 10; VI, 3, 5*) і Віфінії (*Cic. ad fam. XIII, 63, 1*), Тита Піннія, який надав кредит місту Нікея в Віфінії (*Cic. ad fam. XIII, 61*). Банкір Маній Курій, так само, як і Тит Аттик переселився до Греції, але не в Афіни, а в місто Патри (*Cic. ad fam. VII, 28, 1; XVI, 4, 2*).

На відміну від відкупників, вищеназвані банкіри діяли більш цивілізовано і намагалися триматися в рамках закону. Проте, при стягненні боргів, хоча і в менших масштабах, ніж публікани, все ж користувалися допомогою представників адміністрації. Так, коли у 61 р. до н. е. в Аттика виникли проблеми зі стягненням боргу з жителів міста Сікіон, він звернувся за допомогою до Марка Тулія Цицерона, який, у свою чергу, написав листа наміснику Македонії Гаю Антонію Гібриді з проханням допомогти Аттику стягнути цей борг (*Cic. ad fam. V, 5, 3*). Відомий також лист Цицерона пропретору Азії Квінту Мінуцію Ферму, в якому він просив посприяти Марку Клувію в отриманні боргу і відсотків на нього з жителів карійських міст Міласи, Алабанди, Гераклеї, Баргілії (*Cic. ad fam. XIII, 56, 2*) і Кавна (*Cic. ad fam. XIII, 56, 3*). Міста повинні були, на думку Марка Тулія «або виплатити гроші, або задовольнити претензії Клувія за рахунок міських прибутків» («*aut pecuniā solvat aut fructibus suis satisfaciant*») (*Cic. ad fam. XIII, 56, 2*). В листі пропретору Віфінії Публію Силію Нерві, датованому 51 роком до н. е., Цицерон просив посприяти сину Тита Пінія, опікуном якого, після смерті батька, був сам Марк Тулій, отримати борг у 8 млн. сестерцій з жителів міста Нікея (*eius filio... pecuniā Nicaeenses grandem debent, ad sestertium octogies*) (*Cic. ad fam. XIII, 61*). На прохання Луція Егнація, Цицерон писав рекомендаційні листи тому ж таки Нерві у 51 р. до н. е. (*Cic. ad fam., XIII, 47*) і Сексту Апулею в провінцію Азія в 58 році. В останньому листі Цицерон назвав Егнація вершником і своїм приятелем (*L. Egnatio... equite Romano... familiarissime utor*) (*Cic. ad fam. XIII, 45*).

У своїх кредитних операціях згадані «банкіри» оперували величезними сумами. Так, вищезгадана позика Тита Пінія місту Нікея складала 8 млн. сестерцій (*Cic. ad fam. XIII, 61*). Загальний обсяг боргів іншому банкіру, Квінту Консидію, досягав 15 млн. сестерцій (*Val. Max. IV, 8, 3*). Ці суми значно перевищували цenz вершника (400 тис. сестерцій), що й змусило деяких дослідників, серед яких відзначимо Жана Андре, зарахувати більшість із цих «банкірів» до стану сенаторів (сенаторський цenz – 1 млн. сестерцій) [2, с. 11]. Однак, Андре не врахував тієї обставини, що для того, щоб бути віднесеним до стану сенаторів, крім відповідного цензу, необхідно було по-перше: мати сенаторами не менше двох поколінь предків, а по-друге: пройти декілька ступенів кар'єри і досягти хоча б квестури. Тому розбагатілі вершники отримували почесні титули, але залишалися у стані вершників, а всі «банкіри», згадані в нашій статті, були вершниками, а не сенаторами.

Кредитною діяльністю, правда, у значно скромніших масштабах займалися й провінціали. У кожному місті були міняйли, які носили у греків назву трапезити (*trapesitae*). Крім розміну монет вони виконували й основні банківські операції, у тому числі й надавали позики. Немало прикладів діяльності трапезитів привів Тит Макцій Плавт у своїх комедіях. Трапезитом був Лікон в «Куркуліоні» (*Plaut. Curs., 345; 359*), Стасим у комедії «Три монети» заборгував трапезиту Олімпіку 1000 драхм (*Plaut. Trin., 425*). Трапезити згадуються також у комедіях «Вісюки» (*Plaut. Asin., 438*) і «Бранці» (*Plaut. Capt., 193*). Часто Плавт заміняв грецький термін «трапезит» латинським синонімом «аргентарій», тому цю назву знаходимо в комедіях «Вісюки» (*Plaut., Asin., 118*), «Перс» (*Plaut. Pers., 434*), «Скарб» (*Plaut. Aul., 529-530*), «Куркуліон» (*Plaut. Curs., 377*).

Інша категорія ділків – «даніста» («*danista*», латиною «*fenerator*» – процентщик) спеціалізувалися виключно на наданні кредитів. Згадки про них також знаходимо у Плавта. Так, Стратипокл в «Епідіку» взяв гроші у процентщика з Фів («*danista apud Thebas*») (*Plaut. Epid., 54*). Саме до «даніста» порадив звернутися Калідору сутенер Баліон у «Псевдолі» (*Plaut. Pseud., 287*), а даніста Місаргірид є одним із головних персонажів комедії «Привид» (*Plaut. Most., Personae*) [детально про творчість Плавта див.: 13]. Ці кредитори діяли у східних еллінських державах до приєднання до Риму, такими ж вони лишилися і після перетворення у римські провінції. Що стосується норми відсотку, то в греків не був визначений законний максимум відсотку, але у більшості випадків він дорівнював 12-18%, а у I ст. до н. е. закон про центезиму був розповсюджений і на східні провінції.

В період імперії управління державою було суттєво реорганізоване. У 27 році до н. е. Август поділив імперію на 28 провінцій (потім стало більше). З них 16 були під безпосередньою владою імператора, а 12 залишалися у віданні сенату. Імператорські провінції управлялися чиновниками з титулом «*legatus Augusti*» або «*legatus pro pretore*», сенатськими – проконсули і пропретори, тобто, так само, як і в часи республіки. Єгипет вважався особистим володінням імператора, що ним управляли довірені особи принцепса, яких набирали з вершників. До східних провінцій відносилися Ахайя (центр – Коринф), Епір (Нікополь), Македонія (Фессалоніка), Віфінія і Понт, яка у середині I ст. була поділена на Віфінію (Нікомедія) і Понт (Амасія), Азія (Пергам), Галатія (Анкіра), Пафлагонія (Синопа), Каппадокія (Мелітена), Лікія-Памфілія (Атталія), Кілікія (Тарс), Єгипет (Олександрія) і Сирія (Антиохія). Наміснику Сирії підпорядковувалися також невеликі провінції Фінікія (Беріт) та Палестина (Кесарія). У 105 р. була створена провінція Аравія (Петра). Декілька територій:

Осроена, Софена, Месопотамія – входили до складу імперії тимчасово і були об'єктом суперечок з Парфією.

В період імперії суспільно-економічні відносини були суттєво трансформовані. Провінції стали інтегральною частиною імперії, органи управління міста-держави були реорганізовані в загальноімперські, а різниця у становищі громадян і провінціалів з часом стиралася, аж поки едиктом імператора Каракали (Марк Аврелій Антонін) 212 року всі жителі імперії були зрівняні в правах. В нових умовах кредитна діяльність в провінціях вже не обіцяла колишніх надприбутків. В епоху імперії вже нічого не чути про гучні лихварські афери вищих посадових осіб, на кшталт позик Помпея чи Брута. До того ж, в ході проскрипцій і громадянських воєн були знищені представники найвідоміших фамілій, а капітали, які були у розпорядженні вищих посадових осіб в часи принципату, були значно скромнішими, ніж у попередній період.

Значно обмежились можливості і для кредитної діяльності публіканів. Вся територія імперії була поділена на податкові округи, які були одночасно й митними округами. У східних провінціях це були: VII податковий округ – Віфінія (Віфінія, Пафлагонія, Понт), VIII округ – Азія (Азія, Лікія-Памфілія, Галатія, Каппадокія, Кілікія), IX – Сирія (Сирія, Палестина, Фінікія, Аравія), X – Єгипет, XIII Греція (Македонія, Епір, Ахайя) [14, с. 150-154]. У кожному податковому окрузі, незалежно від того, охоплював він сенатські чи імператорські провінції, податкову службу очолював імператорський прокуратор («*procurator Augusti*»), який підпорядковувався фінансовому відомству. Відомі написи зі згадками про прокуратора по збору податків у Азії («*procurator Augusti provinciae Asiae*»), віце-прокуратор по збору 2,5% мита (сорокової) в провінції у тому ж окрузі («*vice proc. XXXX Asiae*») прокуратора податкового округу Віфінія («*proc. prov. Bythyniae, Pontii, Paphlagoniae*») [7, с. 80]. За допомогою описаного апарату управління імператорської адміністрації вдалося навести певний порядок в збиранні податків. У I-II ст. податки збирали, як і раніше відкупники, але вони перебували під жорстким контролем державних органів і фактично перетворилися в агентів держави. А з середини II століття стягнення більшості податків перейшло в руки державних чиновників. Таким чином, відкупники не відігравали суттєвої ролі у кредитуванні провінціалів.

Для вершників більш привабливою стала не підприємницька діяльність, а державна служба, яка була почесною і високооплачуваною. Ті ж римські підприємці, які займалися кредитно-банківською діяльністю, вже нічим не відрізнялися від місцевих банкірів.

Натомість, на ринку виник новий гравець – держава, значення якої в суспільстві надалі лише зростала [15, с. 172]. Імператори створили декілька грошових фондів, кошти яких можна було черпати для надання кредитів. Серед них відзначимо імператорську скарбницю (*fiscus*), пенсійну касу для ветеранів (*aerarium militare*), грошовий фонд для надання допомоги незаможним батькам для виховання вільнонароджених дітей (*alimenta*), створений за Нерви і Траяном тощо. Ці фонди діяли як іпотечні банки – надавали грошові кошти під заставу нерухомості, причому вартість застави повинна була вдвічі перевищувати суму позики. Ці позики могли бути безвідсотковими і надавалися імператорами у популярних цілях, могли бути й відсотковими, проте розмір річного відсотку не міг перевищувати законно прийняту центезиму.

Так, за словами Светонія, безвідсоткові позики тим особам, які могли запропонувати заставу на подвійну суму боргу почав надавати Август (Suet. Aug., 41). Аналогічні операції проводилися й при інших принципсах. Так, під час боргової кризи 33 року імператор Тиберій розподілив по державних міняльних конторах (*mensa*) 100 млн. сестерцій. Ці контори повинні були надавати з означених грошей безвідсоткові позики строком на три роки, при умові, якщо позичальник передасть у заставу нерухомість вдвічі більшої цінності (Tac. Ann., VI, 17). У останньому повідомленні увагу привертає те, що найбільшим кредитором для приватних осіб була держава, а кредит можна було оформити через державні міняльні контори, які крім розміну грошей виконували також і основні банківські функції.

У нас є надійні дані щодо існування таких державних банків лише для Єгипта, де римляни зберегли державну банківсько-казначейську систему, засновану ще Птоломеями. Ця система включала центральну трапезу, до якої стікалися всі надходження з Єгипту, трапези номів і їх відділення в окремих селах [16, с. 133-134]. Основною функцією цих траpez була небанківська – вони були пунктами стягнення податків, а центральна трапеza до того ж виконувала роль державної скарбниці для Єгипту і саме з її коштів фінансувалися витрати по управлінню провінцією. Але поряд з функціями організації збирання податків, державні трапези виконували також і суто банківські функції – там депонувалися гроші клієнтів, трапези виконували операції з поточними рахунками клієнтів, а також надавали позики як приватним, так і корпоративним позичальникам [16, с. 134-136]. Крім державних, в Єгипті існувала велика кількість приватних траpez, які також надавали кредити. Зацікавлений читач може ознайомитися зі списком траpez, який наводить у своїй роботі Раймон Богарт [16, с. 136-173].

Крім державних банків існували також і муніципальні банки в містах, які, зазвичай, передавалися в оренду приватним банкірам. Так з напису 209 року відомо про існування такого банку в малоазійському місті Міласа [17, с. 325-326]. Певні функції банків виконували й провінційні управління. Про цю їх діяльність відомо з листування Плінія Молодшого з Траяном. У 110 р. Пліній був призначений імператорським легатом в провінцію Віфінія. В одному з листів Траяну Пліній підняв питання про те, що робити з громадськими коштами (*respublicae*), які були у його розпорядженні. Ці гроші лежали без застосування і бажаних взяти позику не було, бо під 12% («12 асів») надавали гроші й приватні особи («*duodenis assibus, quanti a privatis mutuantur*») (Plin. Epist. X, 54). Пліній попросив у імператора дозволу знизити процентну ставку для того, щоб зробити позики більш привабливими для позичальників, або ж зобов'язати декуріонів брати позику в обов'язковому порядку (Plin. Epist. X, 54). У відповідь, імператор дозволив Плінію самостійно

встановлювати відсоток для державних позик, але заперечив можливість насильного розміщення капіталів (Plin. Epist. X, 55).

Кредити надавали також і приватні особи. Так само, як і в республіканські часи, це були мініяйли-банкери, які професійно займалися банківською діяльністю (*trapesitae, argentarii, nummularii, mensarii*), особи, що спеціалізувалися на наданні кредитів (*danista, feneratores*) і, нарешті, звичайні люди, які могли займатися чим завгодно і надавали позики лише вряди-годи. Можливості цих людей визначалися лише обсягом грошових коштів, що були у їх розпорядженні, а ніяк не соціальним статусом.

Виділимо декілька видів позик в залежності від наявності чи відсутності застави. Найбільш надійними, зрозуміло, були іпотечні кредити, які надавалися, зазвичай, на декілька років. В тих іпотеках, які збереглися з часів ранньої імперії, можна зустріти різні норми позичкового відсотку. Часто попадається 6% річних. Зокрема, в контрактах, укладених в карійському місті Афродізія мова йде про те, що такий собі Аттал Андраст надав кредит Діодору два рази по 10000 денаріїв і Публію Альбію дві позики в 4500 і 1500 денаріїв. Всі позики були надані на 49 місяців під іпотеку з розрахунку 6% річних [9, с. 19-20]. 9% річних вказано в договорі позики, укладеному в місті Ясос (що в Анатолії) на початку II ст. Кредит надавався на 5 років на суму 5000 денаріїв під заставу землі [1, с. 109]. Подібний договір був укладений також на початку II ст. в Ефесі. Капітал позики складав 20000 денаріїв. Річний відсоток – 1800 ден., тобто, 9% [1, с. 103-104]. В грамоті початку II ст. з Єгипту було зафіксовано 10% річних [1, с. 195-196], а в угоді 157 року, яка була укладена в єгипетській Арсіної, зустрічаємо центезиму. Такий собі Луцій Лонгін Гемел позичив у місцевої жительки 900 драхм під 12%, під заставу 4 арур землі (арура – 2735,29 м<sup>2</sup>) [1, с. 199]. Ставка в 15% зазначена в одній із угод з вищезгаданої Афродізії в Карії. За нею невідомий отримав позику в 2000 денаріїв на 49 місяців під заставу земельної ділянки і мав сплатити за них 1200 денаріїв відсотку, що складає близько 15% річних (14,6%) [9, с. 20]. Однак саме цей документ погано зберігся і ми не знаємо, які додаткові умови передбачалися у цьому контракті. Загалом, же, за підрахунком Г. Білетера, відсоткова ставка за іпотечними позиками коливалася від 3% до 15% річних [1, с. 180]. Причому, як показав аналіз іпотечних угод, кількість тих іпотек, в яких була визначена ставка відсотку нижче 6% і вище 9%, дуже невелика, так що більшість іпотечних контрактів у I-III ст. були укладені під 6-9% [1, с. 179-228].

Частина угод укладалася без забезпечення і оформлялися розписками «хірографі» і «сінграфі» (*chirografis et syngrafis*) (Gai., III, 134), які мали доказову силу в суді. Вони також укладалася на короткий термін. Збереглось декілька боргових розписок описуваного часу з Єгипту. Так, Людвіг Міттейс приводить розписку з Гермополіса надану у 247 році у місяці хойак (жовтень-листопад) до місяця тот (липень-серпень) наступного року, тобто, на 9 місяців. Позичальник отримав 1100 драхм, а повернути мав 1200, тобто, позичковий відсоток складав 12% [8, с. 44-45]. У контракті від 149 р. з Саїсу мова йде про позику 240 драхм надану з 25 паїні (квітень-травень) по 30 фармуті (лютий-березень) наступного року (тобто на 10 місяців) під 12% [1, с. 231]. Схожі умови знаходимо в угоді з того ж Саїсу за 163 рік. Позику в 140 драхм надавалася на 4 місяці, з місяця месора (червень-липень) до місяця хатира (вересень-жовтень) під 12% [1, с. 231]. В угоді 138 року з Фаюма мова йде про позику на рік одного римського ветерана іншому 1120 драхм під 12% [1, с. 230]. Як видно, в усіх наведених угодах позичковий відсоток формально не перевищував законно встановленого максимуму. Однак, слід зауважити, що при укладенні короткострокових угод відсоток встановлювався на строк дії угоди, який, за винятком останнього випадку, складав менше року. Це означає, що у перерахунку на річний відсоток, ставка була вищою. Загалом же, слід відзначити, що позичковий відсоток за вексельним кредитом був вищим, ніж за іпотечними позиками, однак, у I-III ст., у більшості випадків, формально не перевищував законно встановленого максимуму. Цей висновок підтверджується й іншими розписками, опис яких можна знайти в роботі Білетера [1, с. 228-242].

На закінчення відзначимо найважливіші моменти, які витікають з нашого дослідження. В республіканську епоху кредитною діяльністю займалися представники всіх категорій населення: сенатори, вершники, представники римського плебсу і провінціали. Проте, внаслідок дискримінації провінціалів, у кредитній справі суттєву роль відігравала спекулятивна складова, яка проявлялася у необґрунтованому завищенні позичкового відсотку, а також у використанні адміністративних і військових засобів тиску при стягненні недоїмок.

В епоху імперії суспільно-політичні відносини в Римі зазнали суттєвої трансформації, а різниця у становищі громадян нівелювалася. Суттєву роль у кредитній справі стали відігравати державні органи, а основним джерелом прибутків для представників сенаторської аристократії і вершників стали земельні володіння і державна служба. Кредитні відносини багато в чому втратили лихварський характер і перестали приносити надприбутки. Позичковий відсоток в епоху імперії у більшості випадків не перевищував законно встановленого максимуму.

Як показало наше дослідження, вивчення кредитних відносин у східних провінціях Риму дає нам хорошу основу для розуміння і подальшого вивчення реальних умов кредиту в античному Римі, а також сприятиме більш чіткому розумінню особливостей соціально-економічного устрою Давнього Риму епохи пізньої республіки в ранньої імперії.

#### Джерела та література

1. Billeter Gustav. Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian / Gustav Billeter. – Leipzig, 1898. – 381 s.
2. Andreu Jean. Banking and business in the Roman world. Translated by Janet Lloyd / Jean Andreu. – Cambridge : University Press, 1999. – 176 p.

3. Моммзен Т. Римская история. Том 5 : Провинции от времен Цезаря до времен Диоклетиана / Т. Моммзен. – М. : Издание Н. Т. Солдатенкова, 1885. – 648 с.
4. Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I-III вв. / А. Ранович. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1949. – 264 с.
5. Буассье Г. Цицерон и его друзья. Очерк римского общества из времен Цезаря / Г. Буассье. – М. : Тип. Мартынова и Ко., 1880. – 340 с.
6. Куликов А. В. Восточная политика Рима и политическая борьба в Римской республике (II-I вв. до н. э.) / А. В. Куликов. – Псков : ПГПИ, 2004. – 108 с.
7. Hirschfeld O. Die kaiserlich Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian / O. Hirschfeld. – Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1905. – 514 s.
8. Mitteis Ludwig. Griechische Urkunden. Der Papyrus Sammlung. Erster Band / L. Mitteis. – Leipzig : Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1906. – 380 s.
9. Заблоцка Ю. К вопросу о земельных отношениях в малоазийских городах I-III вв. н. э. (Надпись Аттала Андраста из Афродизии) / Ю. Заблоцка // Вестник древней истории (далее ВДИ). – 1971. – №1. – С. 17-28.
10. The Latin library [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/cic.html>] Access – December 12, 2010.
11. Гиро Поль. Частная и общественная жизнь римлян. пер. с фр. / Поль Гиро. – СПб. : Алетея, 1995. – 592 с.
12. Сайко М. М. До питання про типологію торгово-кредитних об'єднань у Стародавньому Римі в епоху пізньої республіки (III-I ст. до н.е.) // Наук. вісник БДФА : зб. наук. праць. Серія : Економічні науки / М. М. Сайко. – Чернівці : Технодрук, 2008. – Вип. 3 (12) ч. 2. – С. 295-304.
13. Сайко М. М. Комедії Плавта як джерело для вивчення кредитних відносин в античному Римі // Пит. старод. та середньов. історії, археології й етнології : зб. наукових праць / Чернівецький нац. університет імені Ю. Федьковича, каф. етнології, античної та середньовічної історії / М. М. Сайко. – Чернівці-Вижиця : Черемош, 2011. – Том 1 (31). – С. 165-177.
14. Сайко М. М. Митно-тарифна система античного Риму // Наук. вісник БДФА : зб. наук. праць. Серія : Економічні науки / М. М. Сайко. – Чернівці : Технодрук, 2008. – Вип. 1 (10) – С.148-157.
15. Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в римской империи : в двух томах / М. Ростовцев. – Санкт-Петербург : Наука, 2000. – Том I. – 399 с.
16. Bogaert R. Liste géographique des banques et des banquiers de l'Égypte Ptolémaïque / R. Bogaert. // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1995. – № 109. – P. 133-173.
17. Античный способ производства в источниках // Известия ГАИМК. – Л. : Изд.-во ГАИМК, 1933. – Вып.78. – 596 с.

*Скорочення:*

App. Mithr. – Appian. Mithridatica. – Аппіан Олександрійський. Мітридатіві війни.  
Cic. de imp. Gn. Pomp. – M. Tullii Cicero. De Imperio Gn. Pompei. – Марк Тулій Цицерон. Про надання імперія Гнею Помпею. Cic. ad Att. – Epistulae ad Atticum. – Листи Аттику. Cic. ad fam. – Epistulae ad Familiares. – Листи знайомим. Cic. ad Q. Fr. – Epistulae ad Quintum fratrem. – Листи брату Квінту.  
Gai. – Gaius. Institutiones. – Гай. Інституції.  
Nepot. Att. – Cornelius Nepos. Atticus. – Корнелій Непот. Аттік.  
Plaut. Asin. – T. Maccius Plautus. Asinaria. – Тит Макцій Плавт. Віслюки. Plaut. Aul. – Aulularia. – Скарб. Plaut. Capt. – Captivi. – Бранці. Plaut. Curc. – Curculio. – Куркуліон. Plaut. Epid. – Epidicus. – Епідік. Plaut. Most. – Mostelaria. – Привид. Plaut. Pers. – Persa. – Перс. Plaut. Pseud. – Pseudolus. – Псевдол. Plaut. Trin. – Trinummus. – Три монети.  
Plin. Epist. – C. Plinius Secundus (Minor). Epistulae. – Гай Пліній Секунд (Молодший). Листи.  
Plut. Lucull. – Plutarch. Lucull. – Плутарх. Лукулл.  
Suet. Aug. – Suetonii Tranquilli. Vita Divi Augusti. – Светоній Транквіл. Божественний Август. Suet. Tib. – Vita Tiberi. – Тиберій.  
Tac. Ann. – P. Cornelius Tacitus. Annales. – П. Корнелій Тацит. Аннали.  
Val. Max. – Valerius Maximus. Factorum et dictorum memorabilium. – Валерій Максим. Пам'ятні діяння і висловлювання.

**Сайко М. Н. Кредит в восточных провинциях Рима в эпоху поздней республики и ранней империи (II в. до н. э. – начало III в. н. э.).**

*В статье рассмотрены характерные черты кредитной деятельности в восточных провинциях Рима в эпоху поздней республики и ранней империи. Рассмотрена деятельность основных субъектов кредитных отношений. Определено, что в эпоху республики в кредитных сделках существенную роль играла спекулятивная составляющая, проявляющаяся в необоснованном завышении ссудного процента. Прослежена эволюция кредитных отношений и главные изменения в кредите во времена принципата.*

**Ключевые слова:** кредит, Рим, республика, принципат, восточные провинции.

**Sayko M. M. The credit in the eastern provinces of Rome in the era of the Late Republic and early Empire (II century BC – the beginning of III century AD)**

*The article describes the characteristics of credit activity in the eastern provinces of Rome in the era of late Republic and early Empire. The activities of the main subjects of the credit relationship are examined. It was determined that in the era of the republic speculation has played a significant role in the loan of deals, and was reflected in unreasonably high loan interest. The evolution of credit relations and major changes in credit during the Principate are traced.*

**Keywords:** credit, Rome, Republic, Principate, the eastern province